

॥ तैत्तिरीय ब्राह्मणम् ॥

॥ द्वितीयः प्रश्नः ॥

॥ तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः ॥

प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति। स एतं दशहोतारम-
पश्यत्। तं मनसाऽनुद्रुत्य दर्भस्तम्बेऽजुहोत्। ततो वै स प्रजा
असृजत। ता अस्मात्सृष्टा अपाक्रामन्। ता ग्रहेणागृह्णात्।
तद्ग्रहस्य ग्रहत्वम्। यः कामयेत् प्रजायेयेति। स दशहोतारं
मनसाऽनुद्रुत्य दर्भस्तम्बे जुहुयात्। प्रजापतिर्वै दशहोता॥१॥

प्रजापतिरेव भूत्वा प्रजायते। मनसा जुहोति। मन इव
हि प्रजापतिः। प्रजापतेरास्यै। पूर्णया जुहोति। पूर्ण इव
हि प्रजापतिः। प्रजापतेरास्यै। न्यूनया जुहोति। न्यूनाद्धि
प्रजापतिः प्रजा असृजत। प्रजानां सृष्ट्यै॥२॥

दर्भस्तम्बे जुहोति। एतस्माद्वै योनेः प्रजापतिः प्रजा
असृजत। यस्मादेव योनेः प्रजापतिः प्रजा असृजत।
तस्मादेव योनेः प्रजायते। ब्राह्मणो दक्षिणत उपास्ते।
ब्राह्मणो वै प्रजानामुपद्रष्टा। उपद्रष्टुमत्येव प्रजायते। ग्रहो
भवति। प्रजानां सृष्टानां धृत्यै। यं ब्राह्मणं विद्यां विद्वांसं
यशो न च्छेत्॥३॥

सोऽरण्यं पुरेत्य। दर्भस्तम्बमुद्धृत्य। ब्राह्मणं दक्षिणतो
निषाद्य। चतुर्होतृन्व्याचक्षीत। एतद्वै देवानां परमं गुह्यं

ब्रह्म। यच्चतुर्होतारः। तदेव प्रकाशं गमयति। तदेनं
प्रकाशं गतम्। प्रकाशं प्रजानां गमयति। दर्भस्तम्बमुद्रथ्य
व्याचष्टे॥४॥

अग्निवान् वै दर्भस्तम्बः। अग्निवत्येव व्याचष्टे। ब्राह्मणो
दक्षिणत उपास्ते। ब्राह्मणो वै प्रजानामुपद्रष्टा। उपद्रष्टुमत्येवैनं
यशं ऋच्छति। ईश्वरन्तं यशोर्तो रित्याहुः। यस्यान्ते व्याचष्ट
इति। वरस्तस्मै देयः। यदेवैनं तत्रोपनमति। तदेवाव
रुन्धे॥५॥

अग्निमादधानो दशहोत्राऽरणिमव दध्यात्। प्रजातमेवैनमा
धत्ते। तेनैवोद्धृत्याग्निहोत्रं जुहुयात्। प्रजातमेवैनञ्जुहोति।
हविर्निर्वप्यं दशहोतारं व्याचक्षीत। प्रजातमेवैनं निर्वपति।
सामिधेनीरनुवक्ष्यं दशहोतारं व्याचक्षीत। सामिधेनीरेव
सृष्ट्वाऽऽरभ्य प्रतनुते। अथो यज्ञो वै दशहोता। यज्ञमेव
तनुते॥६॥

अभिचरं दशहोतारं जुहुयात्। नव वै पुरुषे प्राणाः।
नाभिर्दशमी। सप्राणमेवैनमभि चरति। एतावद्वै पुरुषस्य
स्वम्। यावत्प्राणाः। यावदेवास्यास्ति। तदभि चरति। स्वकृत
इरिणे जुहोति प्रदरे वा। एतद्वा अस्यै निर्ऋतिगृहीतम्।
निर्ऋतिगृहीत एवैनं निर्ऋत्या ग्राहयति। यद्वाचः
क्रूरम्। तेन वर्षद्वरोति। वाच एवैनं क्रूरेण प्र वृश्चति।

ताजगार्तिमार्च्छति॥७॥

दशहोता सृष्ट्या ऋच्छेद्याचष्टे रुन्ध एव तनुते निरुक्ततिगृहीतं पञ्च च॥—————[१]

प्रजापतिरकामयत दर्शपूर्णमासौ सृजेयेति। स एतं चतुर्होतारमपश्यत्। तं मनसाऽनुद्रुत्याऽऽहवनीयेऽजुहोत्। ततो वै स दर्शपूर्णमासावसृजत। तावस्मात्सृष्टावपाक्रामताम्। तौ ग्रहेणागृह्णात्। तद्ग्रहस्य ग्रहत्वम्। दर्शपूर्णमासावालभमानः। चतुर्होतारं मनसाऽनुद्रुत्याहवनीये जुहुयात्। दर्शपूर्णमासावेव सृष्ट्वाऽऽरभ्य प्रतनुते॥८॥

ग्रहो भवति। दर्शपूर्णमासयोः सृष्टयोर्धृत्यै। सौऽकामयत चातुर्मास्यानि सृजेयेति। स एतं पञ्चहोतारमपश्यत्। तं मनसाऽनुद्रुत्याऽऽहवनीयेऽजुहोत्। ततो वै स चातुर्मास्यान्यसृजत। तान्यस्मात्सृष्टान्यपाक्रामन्। तानि ग्रहेणागृह्णात्। तद्ग्रहस्य ग्रहत्वम्। चातुर्मास्यान्यालभमानः॥९॥

पञ्चहोतारं मनसाऽनुद्रुत्याऽऽहवनीये जुहुयात्। चातुर्मास्यान्येव सृष्ट्वाऽऽरभ्य प्रतनुते। ग्रहो भवति। चातुर्मास्यानां सृष्टानां धृत्यै। सौऽकामयत पशुबन्धं सृजेयेति। स एतं षड्होतारमपश्यत्। तं मनसाऽनुद्रुत्याऽऽहवनीयेऽजुहोत्। ततो वै स पशुबन्धमसृजत। सोऽस्मात्सृष्टोऽपाक्रामत्। तं ग्रहेणागृह्णात्॥१०॥

तद्ग्रहस्य ग्रहत्वम्। पशुबन्धेन यक्ष्यमाणः। षड्होतारं

मनसाऽनुद्रुत्याऽऽहवनीये जुहुयात्। पशुबन्धमेव सृष्ट्वा-
 ऽऽरभ्य प्र तनुते। ग्रहो भवति। पशुबन्धस्य सृष्टस्य
 धृत्यै। सोऽकामयत सौम्यमध्वरः सृजेयेति। स एतः
 सप्तहोतारमपश्यत्। तं मनसाऽनुद्रुत्याऽऽहवनीयेऽजुहोत्।
 ततो वै स सौम्यमध्वरमसृजत॥११॥

सोऽस्मात्सृष्टोऽपाक्रामत्। तं ग्रहेणागृह्णात्। तद्ग्रहस्य
 ग्रहत्वम्। दीक्षिष्यमाणः। सप्तहोतारं मनसाऽनुद्रुत्या-
 ऽऽहवनीये जुहुयात्। सौम्यमेवाध्वरः सृष्ट्वाऽऽरभ्य प्र
 तनुते। ग्रहो भवति। सौम्यस्याध्वरस्य सृष्टस्य धृत्यै। देवेभ्यो
 वै यज्ञो न प्राभवत्। तमेतावच्छः समभरन्॥१२॥

यत्सम्भाराः। ततो वै तेभ्यो यज्ञः प्राभवत्। यत्सम्भारा
 भवन्ति। यज्ञस्य प्रभूत्यै। आतिथ्यमासाद्य व्याचष्टे। यज्ञमुखं
 वा आतिथ्यम्। मुखत एव यज्ञः सम्भृत्य प्र तनुते। अयज्ञो
 वा एषः। योऽपत्नीकः। न प्रजाः प्रजायेरन्। पत्नीर्व्याचष्टे।
 यज्ञमेवाकः। प्रजानां प्रजननाय। उपसत्सु व्याचष्टे। एतद्वै
 पत्नीनामायतनम्। स्व एवैनां आयतनेऽवकल्पयति॥१३॥

तनुत आलभमानोऽगृह्णादसृजताभरञ्जायेरन्धृद्व॥ [२]

प्रजापतिरकामयत् प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत। स त्रिवृतः
 स्तोममसृजत। तं पञ्चदशः स्तोमो मध्यत उदतृणत्। तौ
 पूर्वपक्षश्चापरपक्षश्चाभवताम्। पूर्वपक्षं देवा अन्वसृज्यन्त।
 अपरपक्षमन्वसुराः। ततो देवा अभवन्। पराऽसुराः। यं

कामयेत् वसीयान्त्स्यादिति॥१४॥

तं पूर्वपक्षे याजयेत्। वसीयानेव भवति। यं कामयेत्
पापीयान्त्स्यादिति। तमपरपक्षे याजयेत्। पापीयानेव
भवति। तस्मात्पूर्वपक्षोऽपरपक्षात्करुण्यतरः। प्रजापतिर्वै
दशहोता। चतुर्होता पञ्चहोता। षड्होता सप्तहोता। ऋतवः
संवत्सरः॥१५॥

प्रजाः पशव इमे लोकाः। य एवं प्रजापतिं बहोर्भूयांसं
वेद। बहोरेव भूयान्भवति। प्रजापतिर्देवासुरानसृजत। स
इन्द्रमपि नासृजत। तं देवा अब्रुवन्। इन्द्रं नो जनयेति।
सोऽब्रवीत्। यथाऽहं युष्मास्तपसाऽसृक्षि। एवमिन्द्रं
जनयध्वमिति॥१६॥

ते तपोऽतप्यन्त। त आत्मन्निन्द्रमपश्यन्। तमब्रुवन्।
जायस्वेति। सोऽब्रवीत्। किं भागधेयमभि जनिष्य इति।
ऋतून्संवत्सरम्। प्रजाः पशून्। इमाँल्लोकानित्यब्रुवन्। तं वै
माऽऽहुत्या प्र जनयतेत्यब्रवीत्॥१७॥

तं चतुर्होत्रा प्राजनयन्। यः कामयेत वीरो म आजायेतेति।
स चतुर्होतारं जुहुयात्। प्रजापतिर्वै चतुर्होता। प्रजापतिरेव
भूत्वा प्रजायते। जजनदिन्द्रमिन्द्रियाय स्वाहेति ग्रहेण
जुहोति। आऽस्य वीरो जायते। वीरः हि देवा एतयाऽऽहुत्या
प्राजनयन्। आदित्याश्चाङ्गिरसश्च सुवर्गे लोकेऽस्पर्धन्त। वयं
पूर्वं सुवर्गं लोकमियाम वयं पूर्वं इति॥१८॥

त आदित्या एतं पञ्चहोतारमपश्यन्। तं पुरा
 प्रातरनुवाकादाग्नीध्रेऽजुहवुः। ततो वै ते पूर्वं सुवर्गं
 लोकमायन्। यः सुवर्गकामः स्यात्। स पञ्चहोतारं पुरा
 प्रातरनुवाकादाग्नीध्रे जुहुयात्। संवत्सरो वै पञ्चहोता।
 संवत्सरः सुवर्गो लोकः। संवत्सर एवर्तुषु प्रतिष्ठाय। सुवर्गं
 लोकमेति। तैऽब्रुवन्नङ्गिरस आदित्यान्॥१९॥

क्व स्थ। क्व वः सद्भ्यो हव्यं वक्ष्याम इति। छन्दः स्वित्यब्रुवन्।
 गायत्रियात्रिष्टुभि जगत्यामिति। तस्माच्छन्दः सु सद्भ्य
 आदित्येभ्यः। आङ्गीरसीः प्रजा हव्यं वहन्ति। वहन्त्यस्मै
 प्रजा बलिम्। ऐनमप्रतिख्यातं गच्छति। य एवं वेद।
 द्वादश मासाः पञ्चर्तवः। त्रयं इमे लोकाः। असावादित्य
 एकविंशः। एतस्मिन्वा एष श्रितः। एतस्मिन्प्रतिष्ठितः। य
 एवमेतं श्रितं प्रतिष्ठितं वेद। प्रत्येव तिष्ठति॥२०॥

स्यादिति संवत्सरो जनयध्वमितीत्यब्रवीत्पूर्वं इत्यादित्यानृतवः पदं॥—————[३]

प्रजापतिरकामयत् प्रजायेयेति। स एतं दशहोतारमपश्यत्।
 तेन दशधाऽऽत्मानं विधाय। दशहोत्राऽतप्यत। तस्य चित्तिः
 सुगासीत्। चित्तमाज्यम्। तस्यैतावत्येव वागासीत्। एतावान्
 यज्ञक्रतुः। स चतुर्होतारमसृजत। सौऽनन्दत्॥२१॥

असृक्षि वा इममिति। तस्य सोमो हविरासीत्। स
 चतुर्होत्राऽतप्यत। सौऽताम्यत्। स भूरिति व्याहरत्।
 स भूमिमसृजत। अग्निहोत्रं दशपूर्णमासौ यजूंषि। स

द्वितीयमतप्यत। सोऽताम्यत्। स भुव इति व्याहरत्॥२२॥
 सोऽन्तरिक्षमसृजत। चातुर्मास्यानि सामानि। स
 तृतीयमतप्यत। सोऽताम्यत्। स सुवरिति व्याहरत्।
 स दिवमसृजत। अग्निष्टोममुख्यमतिरात्रमृचः। एता वै
 व्याहृतय इमे लोकाः। इमान्खलु वै लोकाननु प्रजाः
 पशवश्छन्दांसि प्राजायन्त। य एवमेताः प्रजापतेः प्रथमा
 व्याहृतीः प्रजाता वेद॥२३॥

प्र प्रजयां पशुभिर्मिथुनैर्जायते। स पञ्चहोतारमसृजत।
 स हविर्नाविन्दत। तस्मै सोमस्तनुवं प्रायच्छत्। एतत्तै
 हविरिति। स पञ्चहोत्राऽतप्यत। सोऽताम्यत्। स
 प्रत्यङ्मुखाऽबाधत। सोऽसुरानसृजत। तदस्याप्रियमासीत्॥२४॥

तदुर्वर्णः हिरण्यमभवत्। तदुर्वर्णस्य हिरण्यस्य जन्म।
 स द्वितीयमतप्यत। सोऽताम्यत्। स प्राङ्मुखाऽबाधत।
 स देवानसृजत। तदस्य प्रियमासीत्। तत्सुवर्णः
 हिरण्यमभवत्। तत्सुवर्णस्य हिरण्यस्य जन्म। य एव
 सुवर्णस्य हिरण्यस्य जन्म वेद॥२५॥

सुवर्ण आत्मना भवति। दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यः। तस्मात्सुवर्णः
 हिरण्यं भार्यम्। सुवर्ण एव भवति। ऐनं प्रियं गच्छति
 नाप्रियम्। स सप्तहोतारमसृजत। स सप्तहोत्रैव सुवर्णं

लो॒कमे॑त्। त्रि॒णवे॒न॒ स्तोमे॑नै॒भ्यो लो॒केभ्यो॑ऽसु॒रा॒न्प्रा॒णु॒दत॑।
त्रय॑स्त्रि॒ंशे॒न॒ प्रत्य॑तिष्ठत्। ए॒कवि॑ंशे॒न॒ रुच॑मधत्॥ २६॥

स॒प्तद॑शे॒न॒ प्राजा॑यत। य ए॒वं वि॒द्वान्त्सोमे॑न॒ यज॑ते।
स॒प्तहो॑त्रै॒व सु॑वर्गं लो॒कमे॑ति। त्रि॒णवे॒न॒ स्तोमे॑नै॒भ्यो लो॒केभ्यो॑
भ्रातृ॑व्यान्प्रा॒णु॒दते। त्रय॑स्त्रि॒ंशे॒न॒ प्रती॑तिष्ठति। ए॒कवि॑ंशे॒न॒
रुच॑ धत्ते। स॒प्तद॑शे॒न॒ प्र जा॑यते। तस्मा॑त्सप्तद॒शः स्तोमो॑ न
नि॒रू॒ह्यत्यः॑। प्र॒जाप॑तिर्वै स॒प्तद॑शः। प्र॒जाप॑तिमे॒व म॑ध्यतो ध॒त्ते
प्रजा॑त्यै॥ २७॥

अनन्दब्रुव इति व्याहरद्वेदासीद्वेदाधत् प्रजात्यै॥ [४]

दे॒वा वै वरु॑णमयाजयन्। स य॒स्यै॒यस्यै॑ दे॒वता॑यै
दक्षि॑णामनयत्। ताम॑ह्वीनात्। ते॑ऽब्रुवन्। व्या॒वृत्य॑ प्रति॑गृह्णाम।
तथा॑ नो दक्षि॑णा न ब्रू॒ष्यती॑ति। ते व्या॒वृत्य॑ प्रत्य॑गृह्णन्। ततो॑
वै तान्दक्षि॑णा नाह्वी॑नात्। य ए॒वं वि॒द्वान्व्या॒वृत्य॑ दक्षि॑णां
प्रति॑गृह्णाति। नैनं॑ दक्षि॑णा ब्रू॒ष्यती॑ति॥ २८॥

राजा॑ त्वा वरु॑णो नयतु दे॒वि दक्षि॑णेऽग्नये॒ हिर॑ण्यमित्या॑ह।
आ॒ग्ने॒यं वै हिर॑ण्यम्। स्वयै॒वैन॑ दे॒वता॑या प्रति॑गृह्णाति। सोमा॑य
वा॒स इत्या॑ह। सौ॒म्यं वै वा॒सः। स्वयै॒वैन॑ दे॒वता॑या प्रति॑गृह्णाति।
रु॒द्राय॑ गा॒मित्या॑ह। रौ॒द्री वै गोः॑। स्वयै॒वैन॑ दे॒वता॑या प्रति॑-
गृह्णाति। वरु॑णा॒याश्च॑मित्या॑ह॥ २९॥

वा॒रु॒णो वा अ॒श्वः। स्वयै॒वैन॑ दे॒वता॑या प्रति॑गृह्णाति। प्र॒जाप॑तये
पु॒रुष॑मित्या॑ह। प्रा॒जाप॑त्यो वै पु॒रुषः॑। स्वयै॒वैन॑ दे॒वता॑या प्रति॑

गृह्णाति। मनवे तल्पमित्याह। मानवो वै तल्पः। स्वयैवैनं देवतया प्रति गृह्णाति। उत्तानायाङ्गीरसायान इत्याह। इयं वा उत्तान आङ्गीरसः॥३०॥

अनयैवैनत्प्रति गृह्णाति। वैश्वानर्यर्चा रथं प्रति गृह्णाति। वैश्वानरो वै देवतया रथः। स्वयैवैनं देवतया प्रति गृह्णाति। तेनामृतत्वमंश्यामित्याह। अमृतमेवात्मन्धत्ते। वयो दात्र इत्याह। वयं एवैनं कृत्वा। सुवर्गं लोकं गमयति। मयो मह्यमस्तु प्रतिग्रहीत्र इत्याह॥३१॥

यद्वै शिवम्। तन्मयः। आत्मन एवैषा परीतिः। क इदं कस्मा अदादित्याह। प्रजापतिर्वै कः। स प्रजापतये ददाति। कामः कामायेत्याह। कामेन हि ददाति। कामेन प्रतिगृह्णाति। कामो दाता कामः प्रतिग्रहीतेत्याह॥३२॥

कामो हि दाता। कामः प्रतिग्रहीता। कामः समुद्रमाविशेत्याह। समुद्र इव हि कामः। नेव हि कामस्यान्तोऽस्ति। न समुद्रस्य। कामेन त्वा प्रतिगृह्णामीत्याह। येन कामेन प्रतिगृह्णाति। स एवैनममुष्मिल्लोके काम आगच्छति। कामैतत् एषा ते काम दक्षिणेत्याह। काम एव तद्यजमानोऽमुष्मिल्लोके दक्षिणामिच्छति। न प्रतिग्रहीतरि। य एव विद्वान्दक्षिणां प्रतिगृह्णाति। अनृणामेवैनां प्रति गृह्णाति॥३३॥

वीनात्यश्वमित्याहाङ्गीरसः प्रतिग्रहीत्र इत्याह प्रतिग्रहीतेत्याह दक्षिणेत्याह चत्वारि च॥—[५]

अन्तो वा एष यज्ञस्य। यद्वंशममहः। दशमेऽहन्त्सर्पराज्ञियां
ऋग्भिः स्तुवन्ति। यज्ञस्यैवान्तं गत्वा। अन्नाद्यमव रुन्धते।
तिसृभिः स्तुवन्ति। त्रयं इमे लोकाः। एभ्य एव लोकेभ्यो-
ऽन्नाद्यमव रुन्धते। पृश्निवतीर्भवन्ति। अन्नं वै पृश्निः॥३४॥

अन्नमेवाव रुन्धते। मनसा प्रस्तौति। मनसोद्गायति। मनसा
प्रति हरति। मन इव हि प्रजापतिः। प्रजापतेराप्त्यै। देवा वै
सर्पाः। तेषामियं राज्ञी। यत्सर्पराज्ञियां ऋग्भिः स्तुवन्ति।
अस्यामेव प्रति तिष्ठन्ति॥३५॥

चतुर्होतृन् होता व्याचष्टे। स्तुतमनुशंसति शान्त्यै। अन्तो
वा एष यज्ञस्य। यद्वंशममहः। एतत्खलु वै देवानां परमं
गुह्यं ब्रह्म। यच्चतुर्होतारः। दशमेऽहंश्चतुर्होतृव्याचष्टे।
यज्ञस्यैवान्तं गत्वा। परमं देवानां गुह्यं ब्रह्माव रुन्धे। तदेव
प्रकाशं गमयति॥३६॥

तदेनं प्रकाशं गतम्। प्रकाशं प्रजानां गमयति। वाचं यच्छति।
यज्ञस्य धृत्यै। यजमानदेवत्यं वा अहः। भ्रातृव्यदेवत्यां
रात्रिः। अह्ना रात्रिं ध्यायेत्। भ्रातृव्यस्यैव तल्लोकं वृद्धे।
यद्विवा वाचं विसृजेत्। अहर्भ्रातृव्यायोच्छिषेत्। यन्नक्तं
विसृजेत्। रात्रिं भ्रातृव्यायोच्छिषेत्। अधिवृक्षसूर्ये
वाचं विसृजति। एतावन्तमेवास्मै लोकमुच्छिषति।
यावदादित्योऽस्तमेति॥३७॥

पृश्निं तिष्ठन्ति गमयति शिष्येत्पञ्च च॥ [६]

प्रजापतिः प्रजा असृजत। ताः सृष्टाः समश्लिष्यन्। ता
रूपेणानुप्राविशत्। तस्मादाहुः। रूपं वै प्रजापतिरिति। ता
नाम्नाऽनु प्राविशत्। तस्मादाहुः। नाम वै प्रजापतिरिति।
तस्मादप्यामित्रौ सङ्गत्य। नाम्ना चेद्धयेते॥३८॥

मित्रमेव भवतः। प्रजापतिर्देवासुरानसृजत। स इन्द्रमपि
नासृजत। तं देवा अब्रुवन्। इन्द्रं नो जनयेति।
स आत्मन्निन्द्रमपश्यत्। तमसृजत। तं त्रिष्टुग्वीर्यं
भूत्वाऽनु प्राविशत्। तस्य वज्रः पञ्चदशो हस्त आपद्यत।
तेनोदय्यासुरानभ्यभवत्॥३९॥

य एवं वेद। अभि भ्रातृव्यान्भवति। ते देवा असुरैर्विजित्य।
सुवर्गं लोकमायन्। तैऽमुष्मिँल्लोके व्यक्षुध्यन्। तैऽब्रुवन्।
अमुतः प्रदानं वा उपजिजीविमेति। ते सप्तहोतारं
यज्ञं विधायायास्यम्। आङ्गीरसं प्राहिण्वन्। एतेनामुत्र
कल्पयेति॥४०॥

तस्य वा इयं क्लृप्तिः। यदिदं किं च। य एवं वेद।
कल्पतेऽस्मै। स वा अयं मनुष्येषु यज्ञः सप्तहोता। अमुत्र
सद्ध्यो देवेभ्यो हव्यं वहति। य एवं वेद। उपैनं यज्ञो नमति।
सोऽमन्यत। अभि वा इमेऽस्माल्लोकादमुं लोकं कमिष्यन्त
इति। स वाचस्पते हृदिति व्याहरत्। तस्मात्पुत्रो हृदयम्।

तस्मादस्माल्लोकादमुं लोकं नाभि कामयन्ते। पुत्रो हि हृदयम्॥ ४१ ॥

हृयंते अभवत्कल्पयेतीति चत्वारि च॥ [७]

दे॒वा वै चतु॑र्होतृभि॒र्यज्ञ॑म॒तन्व॑त। ते वि पा॒प्मना॒
भ्रातृ॑व्ये॒णाज॑यन्त। अ॒भि सु॑व॒र्गं लो॒कम॑जयन्। य ए॒वं
वि॒द्वाश्चतु॑र्होतृभि॒र्यज्ञं॑ त॒नुते॑। वि पा॒प्मना॒ भ्रातृ॑व्ये॒ण ज॑यते।
अ॒भि सु॑व॒र्गं लो॒कं ज॑यति। षड्ढो॑त्रा प्राय॒णीय॑मा सा॒दय॑ति।
अ॒मुष्मै॒ वै लो॒काय॑ षड्ढो॑ता। घ्नन्ति॒ खलु॑ वा ए॒तत्सोम॑म्।
यद॑भिषु॒ण्वन्ति॑॥ ४२ ॥

ऋ॒जुधै॒वैन॑म॒मुं लो॒कं ग॑मयति। चतु॑र्होत्राऽऽति॒थ्यम्। यशो॑
वै चतु॑र्हो॒ता। यश॑ ए॒वात्म॑न्य॒त्ते। पश्च॑होत्रा प॒शुमु॑प॒साद॑यति।
सु॒व॒र्ग्यो वै पश्च॑हो॒ता। यज॑मानः प॒शुः। यज॑मानमे॒व सु॑व॒र्गं
लो॒कं ग॑मयति। ग्रहा॑न्गृही॒त्वा स॒प्तहो॑तारं जुहोति। इ॒न्द्रि॒यं वै
स॒प्तहो॑ता॥ ४३ ॥

इ॒न्द्रि॒यमे॒वात्म॑न्य॒त्ते। यो वै चतु॑र्होतृ॒ननु॑स॒वनं॑ त॒र्पय॑ति।
तृ॒प्यति॑ प्र॒जया॑ प॒शुभिः॑। उपै॑न॒ सोम॑पी॒थो न॑मति।
ब॒हिष्प॒व॒माने॑ दश॑हो॒तारं॑ व्याच॑क्षीत। मा॒ध्यं दि॒ने
प॒व॒माने॑ चतु॑र्हो॒तार॑म्। आ॒र्भवे॑ प॒व॒माने॑ पश्च॑हो॒तार॑म्।
पि॒तृय॑ज्ञे षड्ढो॑तारम्। य॒ज्ञाय॑ज्ञि॒यस्य॑ स्तो॒त्रे स॒प्तहो॑तारम्।
अ॒नु॒स॒वन॑मे॒वैना॑ऽस्त॒र्पय॑ति॥ ४४ ॥

तृप्यति प्रजयां पशुभिः। उपैनं॑ सोमपीथो नमति।
 देवा वै चतुरहोतृभिः सत्रमांसत। ऋद्धिपरिमितं
 यशस्कामाः। तैऽब्रुवन्। यन्नः प्रथमं यशं ऋच्छात्।
 सर्वेषान्नस्तत्सहासदिति। सोमश्चतुरहोत्रा। अग्निः पञ्चहोत्रा।
 धाता षड्वोत्रा॥४५॥

इन्द्रः सप्तहोत्रा। प्रजापतिर्दशहोत्रा। तेषां॑ सोमं॑
 राजानं यशं आर्च्छत्। तन्न्यकामयत्। तेनापाक्रामत्।
 तेन प्रलायमचरत्। तं देवाः प्रैषैः प्रैषमैच्छन्। तत्प्रेषाणां
 प्रैषत्वम्। निविद्धिन्यवेदयन्। तन्निविदां निवित्त्वम्॥४६॥

आप्रीभिरापुवन्। तदाप्रीणामाप्रित्वम्। तमघ्नन्। तस्य यशो
 व्यगृह्णत। ते ग्रहा अभवन्। तद्ग्रहाणां ग्रहत्वम्। यस्यैवं विदुषो
 ग्रहा गृह्यन्ते। तस्य त्वेव गृहीताः। तैऽब्रुवन्। यो वै नः श्रेष्ठो-
 ऽभूत्॥४७॥

तमवधिष्म। पुनरिमं॑ सुवामहा इति। तं छन्दोभिरसुवन्त।
 तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्। साम्ना समानयन्। तत्साम्नः
 सामत्वम्। उक्थैरुदस्थापयन्। तदुक्थानामुक्थत्वम्। य एवं
 वेद। प्रत्येव तिष्ठति॥४८॥

सर्वमायुरेति। सोमो वै यशः। य एवं विद्वान्तसोममागच्छति।
 यशं एवैनमृच्छति। तस्मादाहुः। यश्चैवं वेद यश्च न। तावुभौ
 सोममागच्छतः। सोमो हि यशः। तं त्वाऽव यशं
 ऋच्छतीत्याहुः। यः सोमे सोमं प्राहेति। तस्मात्सोमे सोमः

प्रोच्यः। यशं एवैनमृच्छति॥४९॥

अभिपुण्वन्ति सुप्तहोता तर्पयति षड्वोत्रा निवित्त्वमभूतिष्ठति प्राहेति द्वे च॥—————[८]

इदं वा अग्रे नैव किं च नाऽऽसीत्। न द्यौरासीत्। न पृथिवी। नान्तरिक्षम्। तदसदेव सन्मनोऽकुरुत् स्यामिति। तदतप्यत। तस्मात्तेपानाद्धूमोऽजायत। तद्भूयोऽतप्यत। तस्मात्तेपानादग्निरजायत। तद्भूयोऽतप्यत॥५०॥

तस्मात्तेपानाज्योतिरजायत। तद्भूयोऽतप्यत। तस्मात्तेपानादर्चिरजायत। तद्भूयोऽतप्यत। तस्मात्तेपानान्मरीचयोऽजायन्त। तद्भूयोऽतप्यत। तस्मात्तेपानादुदारा अजायन्त। तद्भूयोऽतप्यत। तदभ्रमिव समहन्त्यत। तद्वस्तिमभिनत्॥५१॥

स समुद्रोऽभवत्। तस्मात्समुद्रस्य न पिबन्ति। प्रजननमिव हि मन्यन्ते। तस्मात्पशोर्जायमानादापः पुरस्ताद्यन्ति। तद्वशहोताऽन्वसृज्यत। प्रजापतिर्वै दशहोता। य एवं तपसो वीर्यं विद्वांस्तप्यते। भवत्येव। तद्वा इदमापः सलिलमासीत्। सोऽरोदीत्प्रजापतिः॥५२॥

स कस्मा अग्निः। यद्यस्या अप्रतिष्ठाया इति। यदप्स्ववापद्यत। सा पृथिव्यभवत्। यद्वमृष्ट। तदन्तरिक्षमभवत्। यदूर्ध्वमुदमृष्ट। सा द्यौरभवत्। यदरोदीत्। तदनयो रोदस्त्वम्॥५३॥

य एवं वेद। नास्य गृहे रुदन्ति। एतद्वा एषां लोकानां जन्म।

य ए॒वमे॒षां लो॒कानां॑ जन्म॒ वेद॑। नैषु लो॒केष्वा॒र्तिमा॑च्छति।
स इ॒मां प्र॑ति॒ष्ठाम॑विन्दत। स इ॒मां प्र॑ति॒ष्ठां वि॒त्वाऽका॑मयत्
प्रजा॑ये॒येति॑। स तपो॑ऽतप्यत। सो॑ऽन्त॒र्वान॑भवत्। स
ज॒घना॑द॒सुरा॑नसृजत॥५४॥

तेभ्यो॑ मृ॒न्मये॒ पात्रे॑ऽन्नमदुहत्। याऽस्य॒ सा त॒नूरासी॑त्।
तामपा॑हत। सा तमि॑स्त्राऽभवत्। सो॑ऽका॒मयत् प्र॑जा॑ये॒येति॑।
स तपो॑ऽतप्यत। सो॑ऽन्त॒र्वान॑भवत्। स प्र॒जन॑नादे॒व
प्र॒जा अ॑सृजत। तस्मा॑दि॒मा भूयि॑ष्ठाः। प्र॒जन॑ना॒द्धेना॑
असृ॑जत॥५५॥

ताभ्यो॑ दा॒रुम॑ये॒ पात्रे॒ पयो॑ऽदुहत्। याऽस्य॒ सा
त॒नूरासी॑त्। तामपा॑हत। सा जो॒त्स्नाऽभवत्। सो॑ऽका॒मयत्
प्रजा॑ये॒येति॑। स तपो॑ऽतप्यत। सो॑ऽन्त॒र्वान॑भवत्। स
उ॒पप॒क्षाभ्या॑मे॒वर्तू॑नसृजत। तेभ्यो॑ रज॒ते पात्रे॑ घृ॒तम॑दुहत्।
याऽस्य॒ सा त॒नूरासी॑त्॥५६॥

तामपा॑हत। सो॑ऽहो॒रात्र॑योः स॒न्धिर॑भवत्। सो॑ऽका॒मयत्
प्रजा॑ये॒येति॑। स तपो॑ऽतप्यत। सो॑ऽन्त॒र्वान॑भवत्। स
मुखा॑द्वे॒वान॑सृजत। तेभ्यो॑ हरि॑ते॒ पात्रे॒ सोम॑मदुहत्। याऽस्य॒
सा त॒नूरासी॑त्। तामपा॑हत। तद॒हर॑भवत्॥५७॥

ए॒ते वै प्र॒जाप॑ते॒र्दोहाः॑। य ए॒वं वेद॑। दु॒ह ए॒व प्र॒जाः। दि॒वा
वै नो॑ऽभू॒दिति॑। तद्वे॒वानां॑ दे॒वत्व॑म्। य ए॒वं दे॒वानां॑ दे॒वत्व॑म्

वेदं। देववानेव भवति। एतद्वा अहोरात्राणां जन्मं। य
एवमहोरात्राणां जन्म वेदं। नाहोरात्रेष्वर्तिमाच्छति॥५८॥

असतोऽधि मनोऽसृज्यत। मनः प्रजापतिमसृजत।
प्रजापतिः प्रजा असृजत। तद्वा इदं मनस्येव परमं
प्रतिष्ठितम्। यदिदं किं च। तदेतच्छ्रोवस्यसन्नाम् ब्रह्म।
व्युच्छन्तीव्युच्छन्त्यस्मै वस्यसीवस्यसी व्युच्छति। प्रजायते
प्रजयां पशुभिः। प्र परमेष्ठिनो मात्रामाप्नोति। य एवं
वेदं॥५९॥

अग्निरजायत तद्भूयोऽतप्यतामिनदरोदीत्यजापतीरोदस्त्वमसृजतासृजत घृतमदुह्याऽस्य सा
तनूरासीदहरभवदृच्छति वेदं (इदं धूमोऽग्निर्योतिरर्चिर्मरीचय उदारास्तदभ्रं स जघनात्सा
तमिस्रा स प्रजननात्सा जोत्सा स उपपक्षाभ्यां सौहोरात्रयोः सन्धिः स मुखात्तदहर्देववान्मृन्मये
दारुमये रजते हरिते तेभ्यस्ताभ्यो द्वे तेऽन्नं पयो घृतं सोमम्॥)॥—————[९]

प्रजापतिरिन्द्रमसृजतानुजावरं देवानाम्। तं प्राहिणोत्।
परेहि। एतेषां देवानामधिपतिरेधीति। तं देवा अब्रुवन्।
कस्त्वमसि। वयं वै त्वच्छ्रेयांसः स्म इति। सौऽब्रवीत्।
कस्त्वमसि वयं वै त्वच्छ्रेयांसः स्म इति मा देवा
अवोचन्निति। अथ वा इदं तर्हि प्रजापतौ हरं
आसीत्॥६०॥

यदस्मिन्नादित्ये। तदेनमब्रवीत्। एतन्मे प्रयच्छ। अथाहमेतेषां
देवानामधिपतिर्भविष्यामीति। कोऽहं स्यामित्यब्रवीत्।
एतत्प्रदायेति। एतत्स्या इत्यब्रवीत्। यदेतद्वीषीति। को ह

वै नामं प्रजापतिः। य एवं वेद॥६१॥

विदुरेनं नाम्ना। तदस्मै रुक्मं कृत्वा प्रत्यमुश्चत्। ततो वा इन्द्रो देवानामधिपतिरभवत्। य एवं वेद। अधिपतिरेव समानानां भवति। सोऽमन्यत। किं किं वा अकरमिति। स चन्द्रं म आहरेति प्रालपत्। तच्चन्द्रमसश्चन्द्रमस्त्वम्। य एवं वेद॥६२॥

चन्द्रवानेव भवति। तं देवा अब्रुवन्। सुवीर्यो मर्या यथा गोपायत् इति। तत्सूर्यस्य सूर्यत्वम्। य एवं वेद। नैनं दध्नोति। कश्च नास्मिन्वा इदमिन्द्रियं प्रत्यस्थादिति। तदिन्द्रस्येन्द्रत्वम्। य एवं वेद। इन्द्रियाव्येव भवति॥६३॥

अयं वा इदं परमोऽभूदिति। तत्परमेष्ठिनः परमेष्ठित्वम्। य एवं वेद। परमामेव काष्ठां गच्छति। तं देवाः समन्तं पर्यविशन्। वसंवः पुरस्तात्। रुद्रा दक्षिणतः। आदित्याः पश्चात्। विश्वे देवा उत्तरतः। अङ्गिरसः प्रत्यश्चम्॥६४॥

साध्याः पराश्चम्। य एवं वेद। उपैनं समाः संविशन्ति। स प्रजापतिरेव भूत्वा प्रजा आवयत्। ता अस्मै नातिष्ठन्तान्नाद्याय। ता मुखं पुरस्तात्पश्यन्तीः। दक्षिणतः पर्यायन्। स दक्षिणतः पर्यवर्तयत्। ता मुखं पुरस्तात्पश्यन्तीः। मुखं दक्षिणतः॥६५॥

पश्चात्पर्यायन्। स पश्चात्पर्यवर्तयत्। ता मुखं पुरस्तात्पश्यन्तीः।

मुखं दक्षिणतः। मुखं पश्चात्। उत्तरतः पर्यायन्। स उत्तरतः
पर्यवर्तयत। ता मुखं पुरस्तात्पश्यन्तीः। मुखं दक्षिणतः।
मुखं पश्चात्॥६६॥

मुखमुत्तरतः। ऊर्ध्वा उदायन्। स उपरिष्ठान्यवर्तयत।
ताः सर्वतोमुखो भूत्वाऽऽवयत्। ततो वै तस्मै प्रजा
अतिष्ठन्तान्नाद्याय। य एवं विद्वान्परि च वर्तयते नि
च। प्रजापतिरेव भूत्वा प्रजा अन्ति। तिष्ठन्तेऽस्मै प्रजा
अन्नाद्याय। अन्नाद एव भवति॥६७॥

आसीद्वेदं चन्द्रमस्त्वं य एवं वेदैन्द्रियाव्यैव भवति प्रत्यञ्चं मुखन्दक्षिणतो मुखं पश्चान्नव
च॥

[१०]

प्रजापतिरकामयत बृहोभूयान्त्स्यामिति। स एतं
दशहोतारमपश्यत्। तं प्रायुङ्क्त। तस्य प्रयुक्ति बृहोभूयान्भवत्।
यः कामयेत बृहोभूयान्त्स्यामिति। स दशहोतारं प्रयुञ्जीत।
बृहोरेव भूयान्भवति। सौऽकामयत वीरो म आजायेतेति।
स दशहोतुश्चतुर्होतारं निरमिमीत। तं प्रायुङ्क्त॥६८॥

तस्य प्रयुक्तीन्द्रोऽजायत। यः कामयेत वीरो म आजायेतेति।
स चतुर्होतारं प्रयुञ्जीत। आऽस्य वीरो जायते। सौऽकामयत
पशुमान्त्स्यामिति। स चतुर्होतुः पञ्चहोतारं निरमिमीत।
तं प्रायुङ्क्त। तस्य प्रयुक्ति पशुमान्भवत्। यः कामयेत
पशुमान्त्स्यामिति। स पञ्चहोतारं प्रयुञ्जीत॥६९॥

पशुमानेव भवति। सोऽकामयतुर्तवो मे कल्पेरन्निति। स पञ्चहोतुः षड्होतारं निरमिमीत। तं प्रायुङ्क्त। तस्य प्रयुक्त्युतवोऽस्मा अकल्पन्त। यः कामयेतुर्तवो मे कल्पेरन्निति। स षड्होतारं प्रयुञ्जीत। कल्पन्तेऽस्मा ऋतवः। सोऽकामयत सोमपः सोमयाजी स्याम्। आ मे सोमपः सोमयाजी जायेतेति॥ ७०॥

स षड्होतुः सप्तहोतारं निरमिमीत। तं प्रायुङ्क्त। तस्य प्रयुक्ति सोमपः सोमयाज्यभवत्। आऽस्य सोमपः सोमयाज्यजायत। यः कामयेत सोमपः सोमयाजी स्याम्। आ मे सोमपः सोमयाजी जायेतेति। स सप्तहोतारं प्रयुञ्जीत। सोमप एव सोमयाजी भवति। आऽस्य सोमपः सोमयाजी जायते। स वा एष पशुः पञ्चधा प्रतितिष्ठति॥ ७१॥

पद्भिर्मुखेन। ते देवाः पशून् वित्वा। सुवर्गं लोकमायन्। तेऽमुष्मिल्लोके व्यक्षुध्यन्। तेऽब्रुवन्। अमुतः प्रदानं वा उपजिजीविमेति। ते सप्तहोतारं यज्ञं विधायायास्यम्। आङ्गीरसं प्राहिण्वन्। एतेनामुत्र कल्पयेति। तस्य वा इयं कृतिः॥ ७२॥

यदिदं किं च। य एवं वेद। कल्पन्तेऽस्मै। स वा अयं मनुष्येषु यज्ञः सप्तहोता। अमुत्र सद्ध्यो देवेभ्यो हव्यं वहति। य एवं वेद। उपैनं यज्ञो नमति। यो वै चतुर्होतृणां निदानं वेद। निदानवान्भवति। अग्निहोत्रं वै

दशहोतुर्निदानम्। द॒र्शपूर्णमा॒सौ चतु॑र्होतुः। चा॒तुर्मा॒स्यानि
पञ्च॑होतुः। प॒शुब॒न्धः षड्द्वौ॑तुः। सौ॒म्योऽध्व॑रः स॒प्तहो॑तुः। ए॒तद्वै
चतु॑र्होत॒वृणां नि॒दानम्। य ए॒वं वेद॑। नि॒दानं॑वा॒न्भव॑ति॥७३॥

अ॒मिमी॑त॒ तं प्रायु॑ङ्क्त॒ पञ्च॑होतारं॒ प्र यु॑ञ्जीत॒ जाये॑तेति॒ तिष्ठ॑ति॒ कृ॒षिर्द॑शहोतुर्निदानं॒ सप्त॑
च॑॥ [११]

प्र॒जाप॑तिरकामयत॒ प्रजाः॑ सृ॒जेये॑ति॒ प्रजा॑पतिरकामयत॒ द॒र्शपूर्णमा॒सौ सृ॒जेये॑ति॒
प्र॒जाप॑तिरकामयत॒ प्रजा॑येयेति॒ स तपः॑ स त्रि॒वृतं॑ प्र॒जाप॑तिरकामयत॒ द॒शहो॑तारं॒ तेन॑
द॒शधाऽऽत्मानं॑ दे॒वा वै वरु॑णम॒न्तो वै प्र॒जाप॑तिस्ताः सृ॒ष्टाः स॒मंश्लि॑ष्यं दे॒वा वै
चतु॑र्होत॒भिर्दि॑दं वा अ॒ग्रे प्र॒जाप॑तिरिन्द्रं॒ प्रजा॑पतिरकामयत॒ ब॒होर्भू॒यानेका॑दश॥११॥

प्र॒जाप॑तिस्तद्व॒हस्य॑ प्र॒जाप॑तिरकामयत॒नयै॑वै॒नत्त॑स्य॒ वा इ॒यं कृ॒षिस्त॑स्मा॒त्तेपा॒नाज्यो॑ति॒र-
यद॒स्मिन्ना॑दित्ये स षड्द्वौ॑तुः स॒प्तहो॑तार॒त्रिसं॑सतिः॥७३॥

प्र॒जाप॑तिरकामयत॒ नि॒दानं॑वा॒न्भव॑ति॥

हरिः ओम्॥

॥इति श्रीकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयाष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः॥